

MARKAZIY OSIYO KO'CHMANCHI XALQLARNING MA'NAVIY MADANIYATI

Atajanova Dilnoza Amonboyevna

Ma'mun –Universiteti NTM “Tarix va psixologiya” kafedrası

o'qituvchisi

Markaziy Osiyo xalqlarining, xususan, ko'chmanchi – chorvador xalqlarning madaniyati, tarixiy ildizlari, ijtimoiy, falsafiy, ahloqiy diniy, badiiy qarashlari sakllana va rivojlana borishning ilk davrlari qadim – qadim zamonlarga borib taqaladi. Hududimizda yashagan ko'chmanchi – chorvador avlod – ajdodlarimizning hayoti, urf-odatları va an'analari, madaniyati, tili va tarixini badiiy-falsafiy jihatdan o'ziga xos tarzda aks ettiradigan xalq og'zaki ijodiyoti nihoyatda boy va xilma-xildir. Afsonalar, qahramonlar to'g'risidagi dostonlar, to'y-sayillarda aytiladigan xalq laparlari, lirik she'rlar, maqol, masal va matalllar xalq og'zaki ijodiyoti madaniyatning uzoq tarixiga ega bo'lgan sohalaridir. Ularning ijodkori – barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratgan xalq ommasidir.

Markaziy Osiyo ko'chmanchi – chorvador xalqlari ichida bir necha asarlar osha yuzaga kelgan mif va afsonalari insoniyat ma'naviy madaniyati taraqqiyotiga, xususan, qahramonlik haqidagi dostonlar paydo bo'lishiga zamin bo'lib xizmat qildi. “To'maris”, “SHiroq”, “Zariadr va Odatida”, “Zarina va Striangiya” singari afsonalarda ham milliy umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan falsafiy g'oyalar ilgari surilgan[1].

Qadimgi O'rta Osiyo ko'chmanchi xalqlari tarixi va madaniyati haqida yunon – rim, xitoy, hind va arman tarixchilarining asarlarida, Avesto, Behistun kabi turli manbalarda ko'pgina qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Qahramonlik eposlari: (epos – xalq og'zaki ijodiyotida qahramonlik va qahramonlar haqidagi dostonlar majmui).

To'maris – (mil. Avval 530-520) eposi O'rta Osiyo aholisining el bosqinchilari tajovuziga qarshi olib borgan mardona kurashning badiiy ifodasidir. Eramizdan avvalgi IV asrda bir necha mamlakatlarni istilo qilgan ahamoniylar shohi Kir O'rta Osiyoga bostirib kiradi. O'rta Osiyo aholisi, ayniqsa To'maris boshchiligidagi massaget qabilalari Kirga qarshi mardona kurash olib boradilar. Kir qo'shini yengiladi va uning o'zi 529 yilda jang maydonida o'ldiriladi. Bu eposning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan, uning mazmuni grek tarixchisi Gerodotning (484-425) «Tarix» kitobida hikoya qilib qoldirilgan.

To'maris eri o'lgandan keyin – 10 yil oldin massaget qabilalarida boshchilik qilgan. 18 yoshli yolg'iz o'g'il Sparganiz massaget qabilasi qo'shinlariga qo'mondon – boshchilik qiladi. Eron shohi massagetlar osoyishtaligiga xavf soladi. Boshda uning To'marisga uylanish shum niyati bo'ladi, malika uning taklifini rad qiladi. Kir xiyla-nayrang yo'liga o'tadi.

To'maris: «... biz bilamizki, sen tinchlikni hohlamaysan, shu sababli basharti maslahatimizga ko'nmay, massagetlar bilan to'qnashishni istasang, ko'prik yasayman deb ovora bo'lib o'tirma. Bizga aytsang, biz senga halaqit bermay, daryoning uch kunlik yo'lga ko'chib o'tamiz, bemalol daryodan o'tasan, undan so'ng yuzma-yuz urushamiz. Bordi-yu, agar biz bilan daryoning sen turgan qirg'og'ida uchrashmoqchi bo'lsang, unda ayt, unga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma» deb maktub yozadi. Kir birinchi taklifga ko'nadi. Dastlabki, jangda Kir qo'shinlari hiyla ishlatib, shaharni yolg'ondan tashlab, shaharda oshqozonlarda osh damlab (bu sirni oshpazlarga ham aytmay) chekinadi, To'maris o'g'li shaharni bosib olib o'sha oshlardan tanovul qilib, askarlari bilan mast bo'lib qoladi. Natijada Kir qo'shinlari yana yarim tunda chekingan shaharni bosib oladi va To'marisning o'g'li Sparganizni asir oladi. O'g'li soqchilar nayzasiga o'zini urib halok bo'ladi. Dastlab, To'maris Kirga xat bitadi: «... E qonxo'r Kir, kilgan ishing bilan maqtanmay qo'ya qol! Sen mening o'g'limni yuzma-yuz jangda yengganing yo'q, uni makkorlik bilan sharob ichirib qo'lga tushirding. Endi mening nasihatimga kir, o'g'limni menga topshirib, kelgan yeringga ziyon-zahmatsiz qaytib ket. Agar mening so'zimga kirmasang massagetlar tangrisi - Quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z hukmdorni qon bilan sug'oraman», deydi. Kir bu so'zlarga amal qilmadi. To'maris o'g'lining o'ldirilganligini eshitgach, ikki daryo oralig'ida ayovsiz jang qiladi, Kirni asir oladi. To'maris: «Ey nomard, sen meni – jangda halollik bilan yengib chiqqan bir ayolni – makkorlik bilan o'g'lidan judo kilib, farzand dog'ida kuydirding, sen umring bo'yi qonga to'ymading, men o'z ontimga amal qilib seni qon bilan sug'ordim. Birovning yurtiga zo'ravonlik bilan bostirib kirganlarning jazosi shu!» deydi.

SHiroq - (mil.avval.509). bu epos ham saqlanib kolmagan. Uning qisqacha mazmuni grek tarixchisi Polien (er.avvalgi II asr)ning «Harbiy hiylalar» kitobida hikoya qilinadi. To'maris voqeasidan keyin 20 yil utgach Eron taxtini egallagan Doro Turon zaminiga qo'shin tortadi. Sak qabilasi xavf ostida qoladi.

Sak hukmronlari dushmanga qarshi kurash rejasini tuzayotganda cho'pon SHiroq paydo bo'lib dushmanni yengish rejasini tuzishadi. Bu reja sak qabilalarini qullik xavfidan qutqaradi. SHiroq ongli ravishda o'zini kurbon kilishi kerak. Reja ma'qullandi. Go'yo saklarning g'azabiga uchrab, badani tilingan va qabiladoshlaridan qasos olmoqchi bo'lgan SHiroq Doro qo'shinini «ko'chib ketgan» saklarning yo'lini 7 kun deganda «kesib chiquvchi yo'lga» boshlaydi. SHiroq dushmanni cho'lda adashtirib yuboradi. SHiroq: «Men yengdim, yolg'iz butun bir qo'shinni yengdim, jonajon qabilam saklar va ona tuprog'im boshiga kelgan baloni daf qilib, bosqinchi Doro lashkarlarini halokatga olib keldim, to'rt tomoning 7 kunlik yo'l, istagan tarafinga ketaver... bari bir ochlik, tashnalik nobud qiladi. Mening qonim esa shu yerda to'kiladi» deb o'limni qahqaha bilan kutib oladi. SHiroqning kallasini chopib tashlaydi. Bu SHiroqning qo'llagan harbiy taktikasi edi... (Bu haqida E.Jumabulbul momosi «Oysuluv» dostonini yaratgan)[2].

«Zarina va Striangiya» qissasi – afsonasi:

Sitsiliyalik tarixchi Diador (er avval. I asr)ning «Kutubxona» asarida tarixchi Kteziy (430-354) kitobidagi bayon asosida hikoya qilib qoldirilgan. Biroq qissaning mazmuni to'la berilmagan[3].

Saklar shohi o'lib, uning o'rniga xotini malika Zarina qabilaga bosh bo'ladi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik ko'rsatadi. Saklar bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda malika Zarina katta shijoat ko'rsatadi. Biroq Midiya shahzodasi Striangiya uni yarador qiladi. Zarinaning botirligi va xusniga maftun bo'lgan Striangiya uni asir olmaydi, kechiradi. Oradan bir muncha vaqt o'tadi. Parfiya shohi Zarinaga uylanib, saklarni o'ziga tobe qilmoqchi bo'ladi. Zarina uning taklifini rad etadi. Biroq shoh zo'rlik bilan unga uylanib, saklarni qaram qiladi. Zarina qanday qilib bo'lsa ham najot topib, qabilasining mustaqilligini tiklashga intiladi. SHu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinadi. Zarina asirlar yordami bilan Parfiya shohiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylaydi. Asirlar orasida Striangiya ham bor edi. Zarina u bilan birga asirlarga bosh bo'lib, Parfiya shohiga qarshi qo'qqisdan hujum boshlaydi. Parfiya shohi yengiladi, asirlar ozod bo'ladi. Zarina najot topadi, uning qabilasi o'z mustaqilligini tiklaydi. SHu voqealar davomida Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina Striangiyani mohir va botir jangchi sifatida hurmat qilsa ham uning xotini borligi uchun uylanish taklifini rad etadi. Striangiya bunga chiday olmay o'zini halok qiladi.

«Zariadr va Odatida» qissasi – afsonasi: Sevgi va qahramonlik haqida hikoya qilinadi. Bu qissa mazmuni tarixchi Xares Mitilenskiy (er. avvalgi IV asr) asari orqali yetib kelgan[4].

Gushtasb (Gistasp) Midiyada, uning ukasi Zariadr Kaspiy dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha cho'zilgan o'lkada hukmronlik qilar ekanlar. Tanaisning narigi tomonida yashagan skif shohi Omargning qizi Odatida bilan Zariadr bir-birini tushida ko'rib, sevishib qoladilar. Zariadr Omargga sovchi yuboradi. Omarg qizini yolg'iz begona yurtga berishni istamaydi. Zariadr esa ahddidan qaytmaydi, u bir aravakashning yordami bilan Tanaisdan kechib o'tadi. Omarg yigitlar sharafiga ziyofat beradi va Odatidaga ziyofatda o'tirgan yigitlardan qaysi birini yoqtirsang, unga oltin qadahda may tutgin deb buyuradi. Ziyofat ustiga skif kiyimida Zariadr yetib keladi. Odatida unga oltin qadahda may tutadi, Zariadr Odatidani olib o'z yurtiga junaydi. (Bu epizod Firdavsiyning «SHoxnoma»sida boshqacharoq hikoya qilinadi).

«Zariadr va Odatida» qissasida oila va sevgi masalasi qiz va yigitning erkin huquqi, mayil-istagi hamda qahramonlik motivlari bilan bog'langan. Qizning qahramonlikni talab qiluvchi shartlarini bajarish an'analari keyingi davrlardagi xalq og'zaki ijodida, jumladan «O'g'uznoma», «Alpomish» va boshqa asarlarda ham yetakchi masalalardan biri bo'lib qoladi.

Ko'chmanchi chorvador elatlarning ma'naviy madaniyati masalasi yuzasidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- Ko'chmanchi chorvador elatlarning ma'naviy madaniyati masalasi nihoyatda sust o'rganilgan masalalardan biri hisoblanadi;
- XX asr oxirida O'rta Osiyoda mustaqil davlatlarning vujudga kelishi bilan ko'chmanchi chorvador elatlarning ma'naviy madaniyati tarixini yanada kengroq o'rganish uchun yangi umumlashma tadqiqotlar olib borish imkoniyatlari paydo bo'ldi;
- ko'plab nazariyalarning mazmun-mohiyatiga tanqidiy baholar berish bilan birga ushbu nazariyalardagi ijobiy jihatlarni ajratib ko'rsatish lozim degan xulosa vujudga keldi;

– ko’chmanchi chorvador elatlarning ma’naviy madaniyati tarixini asl manbalarga tayangan holda to’la – to’kis organish zaruriyati vujudga keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Туленов Ж. Фалсафа.- Т.: “Ўқитувчи”, 1997. Б. 43.
2. Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. Тр. ХАЭЭ, XI. - М.: 1979. - С. 37-59.
3. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Т., 2013. С. 336
4. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – М., 1971.